

վրայ իշխող սեպագիր նշաններով՝ Հարրինբերեն՝ ուրիշ շատ մը անձանցով միջնորդներէ անցնելով՝ կու գայ կը հասնի մինչեւ Մարք եւ Պարսիկները:

Արիացիները հնդկական եւ պարսկական (եւ նաեւ ուրիշ) ճիւղերու բաժանուելէն յառաջ՝ ապրած են բարեխաղի քաղաքակրթութեան անմիջական ազդեցութեան տակ, ինչպիսի էին Գերմանացիները՝ անոնց մէկ ճիւղը, իստալոյ մէջ, Հարրի ժողովուրդն եւ պետութիւնն գործածած պիտի ըլլան նոյն իսկ բարեխաղի գրերն, վասն զի հաստատուած էին այնպիսի տեղեր, ուր իրենցմէ շատ յառաջ արդէն բարեխաղի քաղաքակրթութիւն կը տիրէր: Հատաւոր արձանագրութիւններէ կը տեսնուի, որ բարեխաղի գերիշխանութիւնն ու ազդեցութիւնն մինչեւ իսկ փոքր-ասիական ժողովրդեան վրայ կը տարածուէր: Արեւմտեան «արիական» աշխարհաստեղծութեան (Kosmologie) եւ դիցարանութեան՝ այս ինչպէս բարեխաղի, նոյնպէս «արիական գիտութեան» երկու հիմքուն մէջ տիրող գաղափարներուն բարեխաղանքին հետ նոյնութիւնը, հետեւութիւն մըն է ներկայացած մեղի այն միեւնոյն լուսոյ տակ, որով այսօր իտալէի ( ) եւ անոր շրջակայ ազդեցուն՝ նման երեւոյթները կը մեկնենք. թեպէտ թերեւս չգտնուի նոյն իսկ արիական Տէլ-Ամարնա մը (Tel-Amarna) կամ Բողազ-քեյ մը:

Անձուկ մտքը արիական պատմութիւնը, ոչ թէ արիական ազգերու ծագմամբ, այլ արիական պետութեան մը գոյութեամբ սկիզբ կ'առնու: Յետագայ զարգացման մասին հետեւութիւնները պարզ են: Մարք զարգացման ոչ թէ սկիզբը այլ մէջտեղն են:

Եւ այս արիական պետութեան հայրենիքն է Հայաստանը: Թէ այս ուղեցոյցը հնդկ-գերմանականութեան առաջին ներկայացուցիչներուն իրեւ սկզբնավայրն որ տեղը մասնանշել կ'ընէ մտքը, ըսել պէտք չկայ: Պատմականօրէն հաստատուած միւս երեւոյթները, այսինքն՝ ընդդէմ Ասիոյ կիմքերուն, կնդական եւ գերմանական բաղնաւանները, ամենն ալ միեւնոյն փեղը կը ցուցնեն:

Թրգմ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆԻԱՆ

ՎՐԱԿԱՆ ԲԱՐԻՍՏԱՐՈՒՆԵՐ ԹԱԳՈՒՄԸ

(Երաւագիր-իւն)

Ռուսները վրաստանի կառավարութիւնը ձեռք տունելով՝ որուն հարիւրամեակը պիտի տօնեն մօտեւ, յանձն առին նաեւ դիւցազն ցեղիս պատմութիւնն ըստ կարի լուսարանելու պատուոյ պարտականութիւնը: Դժբախտաբար վերջէն չույց պս՝ ժամանակակից պատմագիրներ՝ չունին, ուստի որչափ ալ գնահատելի համարուի այն ժողովրդիցը զոր ամբողջութեամբ հրատապակեց եւ թարգմանել տուաւ Ս. Պետրբուրգի կայսերական ակադեմիան եւ որ վրական ժամանակագրութիւն անուամբ ծանօթ է, ասկայն ասելէ աւելի անհրաժեշտ է ի լոյս հանել Վրական վանքերէն այն բոլոր յիշատակարանները, որոնք ժԲ դարուն վրացի գիտնող իրենց ժամանակագրութիւնները կազմելու հիմ ծառայած են: Այս առաւելագոյն նախաձեռնողին շնորհիւ համար կ'որոշէ: Գարնեւ ապա ան գիտեմ՝ դեռ կը պակսի վրաստանի մասին՝ հռոմէական, բիւզանդական, հայկական եւ արաբական տեղեկութեան հաւաքածոյ մը, որ հիմ կազմելու էր արդիւնաբեր քննադատութեան եւ գիտադասարար հնագոյն դարերու ժամանակագրութեան վերլուծման: Բարեբախտաբար կայ երկու ժամանակավիշտ որոնց համակշռութիւնը եւ ըստ այսմ ալ արուեստական հիւսուածքին լուծումը հնարաւոր կ'ընեն արտաքին ժամանակակից աղբիւրները: Այս շնորհներէն մին է Բաւարատունեաց Տայոց եւ Վրաց աշխարհին մէջ երեւան գալը, որուն նկատմամբ աղբային ժամանակագրութիւնն եւ վարդանի (ԺԳ դար) տեղեկութիւններէն զատ արամադրելի են նաեւ Երաստանի Տիրամանի (952) պատմածները՝ զորոնք ինքը պաշտօնական աղբիւրներէ կը բաղկէ եւ անձամբ ալ եղելութիւններուն շատ մօտ է:

Ջանաճը նախ տաննել թէ արժանահաստ պատմութիւնը՝ վրաստանի Ջրգ եւ Էրգ դարու քաղաքական հանգամանաց վրայ ինչ կրնայ սորվեցնել:

[Ս. Եւստաթիոս Մցնէթացւոյ մարտիրոսութենէն ետքը խոսքովն տաններորդ մարին վրաստանի վրայ պարսիկ մարզպան էր Արւանդ Վշտասց. իրեն ժամանակն իսկ Գրիգոր վրաստանի տանուտէր (մամաժակն) էր եւ Աշխուլ բզնէին էր վրաստանի ոյսինքն Գուգարաց: Երեք տարի ետքը Վշտասց-ը ինչ (Բաւարդ) մարզպան էր: Ինչպէս Հաւանք պապուցած Բ մարտիրոսութիւնը խոսքով Անուշըրուանի կառավարութեան ժամանակ կ'իշխայ, իսկ անոր տաններորդ տարին 440/41ին կը համապատասխանէ. տես Ջ-Լուվ՝ Ս. Եւստաթիոս Մցնէթացւոյ մարտիրոսութիւնը. SBBA. 1901, էջ 880 յժ. Բրոսե, Hist. de la Géorgie I 226, Ժան. 1. 1] Հայոց 572ին ա-

1 | Այս գործն հիմայ կատարուելու վրայ է. տես Մ. Գ. Ջանաշուրի «Գարնի-Տիրիմառ» վրաստանի կեանքը — Сборник материалов для описания местностей и населения Кавказа. Գործ. 35. Տիֆլիս 1905, Մասն Ա., էջ 113—235, Բ մասնաւորի 113—183: ||

պատմութեան ժամանակ Վրաց իշխան էր Գուրգենը. Թեախման Բիգլ. Դիւնգորֆի լույս. Hist. Gr. min. I. 448: Գարձեալ ծանօթ են մեզի երեք իշխան որոնք իրենց անուամբ Բովմպ Գ. Բ. (579—590) տրուով պահպանեցին եւ վրացերէն գրամ կարած են. Գուրգեն, Վրաստանց եւ Զուանդէր (Բրոսէ. Deux histor. armén. XI, էջ 249, ծան. 1):

Հայ եւ Վրական եկեղեցիներու բաժանման ծաղման մասին (Գիւրգ Թովմպի եւ անիւ լույս. 1) Ռիտանէս Ուսայեղույ (Ժ Գարու վերջեր) առած վաւերագրիւնը մեծ կարեւորութիւն ունին. սակայն որպէս զի զաստիճառաւ տարակուսի պատմութեան համար քործածել կարելի ըլլայ՝ հարկ է նախ դանդաղ ըստ ի մասնաւոր անոնց ժամանակագրութիւնը առանձին քննութեան ենթարկել. Հոս յաւերգութեան թող բաւական համարուին. Վրական նախկին մարզպանը՝ Սմբատ Բագրատունի, Սերէնի համալսելի 68 խորագրի եւ տարին իր հաշուելով 616/17ին մեռաւ. Մովսէս կաթողիկոս յաջորդ ընտրուեցաւ Սմբատ Բագրատունի ազգականութեան տակ ըստ Սերէնի 64 խորագրի ժ. տարին՝ Արքայական կաթողիկոսը, որ խորագրի իս. տարին՝ այսինքն 609/10ին վախճաւ. նեցաւ (Սեր. 78):

|| Եթէ ժամոճեք որ Սերէնի խորագրի կառավարութիւնը 589/90ին արդէն սկսած կը զնէ, այն աստիճան վերջ ըստածին կը համալսելին Գիւրգ Թովմպի էջ 151, հաջորդելով թէ Արքայական կաթողիկոսն ընտրութենէն անմիջապէս ետքը Ապուրիզ խորագրի ժ. տարին Սմբատ Վրականի մարզպանին քործակցութեամբ ժողով մը գումարեց: Ըստ այսմ այլ Արքայական ընտրութիւնն եղած է 606/7ին եւ այն հասանալիս 607ին քերտան: Ուստանէն այն թուականը Գ. Թովմպին առած է եւ շուրջ անգամ ալ կրկնած թայց «ի թագաւորութեան հասանալից Մարկայ» յաւելուածով աղաւաղած է (Բ. ա. լ. լ. 12-13): Արքայական առաջին տարին ստուգութենէն ետքը ընկալան է որ սուս կ'իյնէ այն տեղեկութիւնը թէ Իգ տարի կաթողիկոս մնացած ըլլայ (Ռիտ. Բ. ա. հմտ. Վարդապետի ընտրութիւնը 1871, Բ. էջ 3, Բրոսէ. Deux historiens armén. էջ 278. St. Petersburg. 1871, Ս. Ստոյկի Բ. Բ. էջ 86. Թովմ. Կաթ. 43, ժողովուրդ. Կարեֆիսի լույս, էջ 281). Քիշուն է Գ. տարի (607—610), կաթողիկոսաց ընտրութենէն մը արիւշ շատ մը տարեթիւնը սխալ են. Կովտաս ոչ թէ է. այլ ժ. տարի կառավարած է (610—627). Արքայական նախորդ Մովսէս, այսինքն Աստուծոյ, իբր թէ լ. տարի մնացած է Ս. Գրիգորի աթոռայի վայր, ինքը յաջորդ էր Թովմպին՝ Գարեգինացուին, որ 573ին կոստանդնուպոլսոյ մէջ մեռած էր՝ ինչպէս որ կ'իմանանք Թովմպինէն Նիքիտասիէն Բ. Բ. (ա. J. P. N. Land, Johannes von Ephesos, der erste syrische Kirchenhistoriker, էջ 145) եւ ժ. տարի կառավարած (557—573): Թովմպինի նախորդին Ներսէս Աշտարակեցւոյ ժամանակ գումարուեցաւ Գուրգ, նշանաւոր ժողովը՝ խորագրի Իգ տարին (Գ. Թովմպի, էջ 72 լ. 2) ըստի 554/55 Գ. Բ. (հմտ. Երոսիմը

Տիւր-Միմնուսին Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները Ասորաց եկեղեցւոյ հետ. Էջ. 1908, էջ 91, ծան. 1) կամ ըստ ժողովուրդի Ներսէս կաթողիկոսի ըստնաւորութեան տարին. Եթէ վերջին տեղեկութիւնն ճիշտ է այն աստիճան Ներսէս կաթողիկոսութեան առաջին տարին 531/2ին կ'իյնայ. ըստ այսմ ալ ոչ թէ թ. ա. մ. այլ ի. լ. ա. մ. կառավարած է խորագրի Իգ տարին՝ Գուրգի երկուքին՝ եղաւ Յիզաբուդիսի մարտիրոսութիւնը Martyrdom of saint Hizboubzit. F. C. Conybeare, The Armenian Apology and Acts of Apollonius and others Monuments of early Christianity, 2nd ed., London 1896, էջ 270): Մովսէսի կառավարութիւնը կ'իյնայ 574—603. իր մահուանէն ետքը երեք տարի ա. թուր պարսպ մնաց. այս միջոցին Վրաստան Գեորգի տեղապահ էր, ըստի 604—606/7. Ռիտանէս Բ. Բ. լ. 12—13, էջ 22—67: ||

Գիւրգ Թովմպի եւ Ռիտանէսի յառաջ բերած մէկ գրութիւնը, որ Արքայական կաթողիկոսն օժանդէս յառաջ գրուած է հետեւեալ վերնա. Գիւրգի կրէ. «Արքայի Տեառն կ'ընդունաւ Վրաց կաթողիկոսի եւ այլ եպիսկոպոսաց աթոռակցած մեքոց եւ իշխանաց աշխարհից: Արքայեան է եւ ամենայն լուսաղ, ի Սմբատայ Վրական Մարզպանի եւ տեղապահ զինուորի եւ Գաւազնի եւ ի վարդապետէ Հայոց Զարադարէ եւ յայլ յապառաջ, Գ. Թովմպի, էջ 168 — Ռիտ. Բ. Բ. 92: Այս թովմպոյ պատմականին մէջ կ'ընդունաւ եւ անոր թուականներէն ետքը կը յիշուին «Իշխան Արքայեան է եւ Աշուշան եւ ամենայն լուսաղ աշխարհիս Վրաց, Գ. Թովմպի. 170 — Ռիտ. Բ. Բ. 95:

Գուրգարի՝ Զուրաբայ Մովսէս եպիսկոպոսին մէկ նամակին պատմականին մէջ, որ Արքայական կաթողիկոսի ընտրութենէն բաւական ետքը գրուած է (Գ. Թովմպի. 174 — Ռիտ. Բ. Բ. 92) 101/2) Սմբատ Ստրանդիսին նա վրանմ երկու եղբայրներին՝ անոր իբրեւ հակառակորդներ կը յիշէ. անոր հակառակ Մովսէս՝ կաթողիկոսական տեղապահէն Վրաստան Գեորգիի կը խնդրէ որ իր տեղը նամակ մը հրամայէ գրել «առ կաթողիկոս (կիրան) անուն եւ առ (Արքայեան է եւ Վահան եւ Բրգմիշ (Ռիտ. Բ. Բ. 92), (Գ. Թովմպի. էջ 133 — Ռիտ. Բ. Բ. էջ 40): Վրաստան այս աղաւաղը կը կատարէ (Գ. Թովմպի. 138 — Ռիտ. Բ. Բ. 42): Վրական իշխանաց բազմութիւնն մը կը զնէ առ լինին Բուստանի երկրորդ գիրքը, եւ այն թէ իւր գրուածները եւ թէ վաւերագրիւնները. Իսկ անգամ մը կ'ընդունաւ Արքայական գրած թովմպին մէջ կը յիշէ «Թագաւորը եւ իշխանը եւ ամենայն բնակիչը աշխարհիս մեղոյ» (Ռիտ. Բ. Բ. էջ 89): Մայրաքաղաքը Տիգրիս էր (Բ. Բ. էջ 19):

Այս իշխաններուն զիշխանը յայտնապէս Արքայեան էր, օակայն իր Վահան եւ Բրգմիշ (Բրգմիշ) եղբայրներն ալ կառավարութեան մէջ մաս ունեին: Աշուշան նոյն ժամանակուան Գուրգարաց բռնակէն է, որ Զուրաբայ կը նստէր ինչպէս կ'իմանանք Ռիտ. Բ. Բ. էջ 31: Գուրգարաց բռնակէն երբ գարուն ալ Աշուշան կը կռուէր (ա. Բ. Բ. Բ. 169): [Գարնակը ըստ Նուստա-

այսինքն և Արեւացի աշխարհի մեծ զինանշանը հասուցանեցին, իսկ Մովսէս այս խոսքերու հանգեց ինք զինքն, կը շատագույն որ՝ միւրեւն կաթողիկոսին առած իր այցելութենէն ետքը ոչ թէ գիշերը այլ ցերեկով մնկած է եւ Ս. Յովհաննու մկրտը (Արագածի վրայ) գացած է. «Չեմ երթեալ առ Վահրամ, եւ ոչ նորա կոյուղանէ կարեն զայդ. այլ եւ այդու եւս առգուման առնեմ» (Համոզող) զՏէրդ, զի Վահրամյան առ իս գրեալ էր, թէ իմ արտի մեծ պատառութիւն է ձեր ի որդւոյ եկեղեցւոյն հեռանալը, բայց մինչ գնացէքդ՝ ճանաչարքք առ մեզ պիտէր ունել. զի եւ եկեղեցւոյն մեծ բաժին կայ առ, որով եւ զմեզ յանձն ունել մարթերն, Ջայտ թուղթ տեսած կաթողիկոսին առեալով եւ Քեզ Տեառնդ ցուցանեմ. եւ եւս սոսկին պատասխանի արարի. Արդ. տեսմ ապա անոր զի գնայի, զի առ քեզ գայի, զի հաւատ ձեր եւ նոցա մի չէ. (Գ. Թղթ. 173 = Ուխտ. Բ. ծր. 100): Մովսէսի այս պատասխանէն կը տեսնուի որ Վահրամ կամ Վահրամ Բագրեկոսի կուսակից իշխանն մըն էր, սակայն զՄովսէս կը պաշտպանէր, ի հարկէ, ինչպէս ի՛րեւելայ անձնական շահերու համար, վասն զի անոր թիւեմը մեծաւ մասամբ իր երկրին մէջն էր. || Սակայն եթէ Մովսէս անոր կողմէն անցնելով Արեւոյ ձեռքը եղած Տփղիզ՝ թշնամաց կը մտնէր, այն առեւն ամենահասանալիսն այն է որ Վահրամ իշխան էր Արագածոտնի՝ Տփղիզէն արեւմուտք եւ հարաւ-արեւմուտք եղած մասին, որ Արեւոյ թշնամայն այսօր ինքն Յունաց ձեռքը մնացած էր. Գոմարեւ կարելի է զինքը Գուգարաց Բաղեւիին հետ նշոյնանել. վասն զի քանի որ Մովսէս բզեռալիկ պաշտան եպիսկոպոսն էր եւ անոր պէս Յուրտուս կը նստէր (Գ. Թղթ. 116 = Ուխտ. Բ. Ժ. 25, հմմտ. նաեւ Ժ. 28) զարմայն կ'ըլլար որ միւրեւն աւելի բացայայտ չէ դրած թէ Մովսէս իր իշխանին՝ Բաղեւիին քով փախած է. ուստի այս պարագայիս պարզապէս իր աթոռը գործած կ'ըլլար. Թերեւս կարելի է Բաղեւիը վերջ յիշուած Արեւիցիին (Գ. Թղթ. 170 = Ուխտ. Բ. ծր. 96) հետ նշոյնացնել, այնպէս որ տառով Աշուշեան կամ Աշուշայ (Հնագոյն Աշուշայ) բզեռալիներու հասարակաց անունը էր (տահմ անուն կամ տիրույթ) կ'ըլլայ. իսկ Վահրամի երկիրը Կուրի վերին կողմերն փնտաւելու ենք. ||

Մօրիկ կայսեր Քաղկեդոնական ընդունելի ընելու ջանքերի՝ ընական է միաժամանակ սկսան յունական Հայտապատի (Սեք. Թ. 52, 53) եւ Արագածոտնի մէջ. եւ Ուխտանէս ի հարկէ իրաւունք ունի երբ կը գտնէ թէ միւրեւն կայսեր հետ միախառնուրդ եւ անոր հրամանաւ կը դորձեր եւ թէ օգուտ մը պիտի չըլլար եթէ Սմբատ նոյն իսկ (Պարսից) արքային եղածներուն վրայ տեղեկութիւն տար (Ուխտ. Բ. Ե. 17), Երուսաղէմի եւ Աղեքսանդրիոյի առումէն (ըստ Սեք. 82, խոսքովի իւր. տարին = 613/14) ետքը՝ Սմբատ Բագրատունւոյ եւ արքունի բռնկապետին առաջնորդութեան տակ արքունիքը գումարելու առած սինոդին մէջ՝ որուն ներկայ էր Երուսաղէմի գերեալ պատարիքը՝ Ջաջարիա, խոսքով Արքունիք՝ միա-

բնութիւնը Պարսից պետութեան մէջ պատշաճապէս Ժանչցաւ (Սեք. 121—123), երբ Երուսաղէմի պատարիքը — ուստի այն եկեղեցին որուն հաւատարին վրայ կը կոթնէին նախապատիւեամբ միւրը, — Քաղկեդոնի Ժողովոյն հակառակ վճռեց.

Երբ Հերակլ իր երկրորդ պարսկական արշաւանքին Արաղպատականէն կը դառնար եւ Աղուանից, Արայ եւ Հայոց երկիրներուն մէջ ձմեռանէ, (624)՝ այս երկիրներու իշխաններուն եւ մեծերուն գրեց որ ինքնակամ զան զիմաւորն զինքը, բնութեան եւ մարդով ձմեռն իր րաւանին եւ զինքը ընտանի. ապա թէ ոչ զերեքը հեթանոսներու տեղ պիտի գնէ իրենց բերքերը պիտի դառնէ եւ երկիրներն իր բանակներով պիտի բռնէ. Սակայն ի՛րեւելայ թէ այս սպառնալու հրաւերը նոյն իսկ Աղուանից վրայ մեծ ազդեցութիւն մը չէ ունեցած. հմմտ. Մ. Կաղանի. Բ. Ժ. էջ 237, տպ. Հասնապարեանի. Մ'անմոյս, Beiträge zur albanischen Geschichte, էջ 38 յժ. Այսու հնագիւրէմ յաջորդ տարին Լազիկէն եւ Ապխազիկոսն դատ միւրը ալ անոր բանակին մէջ էին իրեն երկուսից (Թեոփան. էջ 309, 14—15). բայց երբ Հերակլ եւ Ճերուսաղէմ խաղաղ կամ արեւմտեան Թաղաց իշխանի՝ վրական մայրաքաղաքը Տփղիզը պաշարեցին, ընակիչներն հաստատութեամբ Պարսից կողմը բռնեցին. հմմտ. Մ. Կաղանի. Բ. Ժ. 211. Մանանդեան, անդ, 42—44, Ինչպէս որ Մ. Կաղանկատաւացւոյ տեղեկութենէն կը քաղուի՝ երբ Ճերուսաղէմ եւ անոր որդին Յովմի բերքը առնելու կ'աշտատեան, ներքո հրամանատար էր պարսիկ մարզապետ մը, որուն օգնական էր տեղացի իշխան մը. «Ամին եւ զերկուսին իշխանսն, զմի իշխանն պէտ կողմնակալութեան պարսից, եւ զմիսն՝ ի բուն բնակչոց իւրոց, ի առհմ բնակչոց աշխարհին միջոց, զերկուսնան ունելով. Որք իրեն ձեռն մերթապէս առաջի թաղաւարն» (Ճերուսաղէմ) հրամայեաց փորել զաշու նոցա փոխանակ զի կայր նկարեցին զպատկեր նորա ի նախատեղ նոցա գետ. եւ գառն շարքառեցը հեղձամահ արարեալ զնոսա ողջոյն, այլ եւ վարեցին զմիւրք նոցա յանդամոց նոցա. եւ պրկեալ, կանգնեալ, լցեալ զնոսա խոտով՝ կանեցին ի վերուստ զպարեպէն» (Մ. Կաղանի. Բ. Ժ. 263—264): Գոմարեւապետ այս երկու իշխաններուն անունները շեն հայտնուար իւր, սակայն եթէ կարելի է ամենափոքր վստահութիւն մը տածել ժամանակագրութեան տեղեկութեան, այն առեւն խաղաղ արքային գլխատուած մ'ըաց իշխանով՝ միայն Ստեփանոս Ա. կրնայ իմացուիլ (տես վարդ. Երբ Կուստ Բ. Հերակլի հետ խաղաղութիւն ինքից եւ խորհրդի եւ Մօրիկի Ժամանակ գրուած սահմանագրը վերադին հաստատուեցան. (Սեք. 101) Արագածոտն գործով Հռոմոց ձեռքանուցաւ. Միքեմէդայ Ս. խաղէ եկեղեցւոյն արեւելեան պատուահաններու վրան խուճուրդի գեղեցիկ տառերով եղած արձանագրութեան մը մէջ՝ Ստեփանոս Բագրեմիլի պատրիկ, Արքեպիսոփ հիւպատն եւ Դեմետր զինքը զանպատ արքայ եւ հրեշտակապետաց պաշտպանութեանը կը յանձնեն. Բրաւե (Hist. de la Géorgie, I, 232, ծ. 1) կը համարի թէ այս անձինքներս են Ստեփանոս Բ. եւ անոր

Հայրը Ասրեբրեհն Հ. Ա. (ուղիղ Ք.) յետոյ Դեմետրի Ստեփանոս Ա. Նոյի եղբայրը (Hist. de la Géorgie, 224) եւ երկրպագելի սուրբ Նշանի եկեղեցւոյն կառուցանողը:

Ուսացադի զէմ մշած պատերազմին մէջ (627) Հերակղ պարսկական Վաստատնի Բարսամուսոյ իշխանը գերի բռնեց. (Թէոփան էջ 319, 19) «Ըմբռնեցաւ կենդանւոյն վարսամուսէս իշխան Վրաց, որը էին ընդ Պարսից [եւ] Հռոմայեցոց»): Կարծիքն ընդգրկման թիւն պիտի չշտնեմ էթէ աս կարծիքը յայտնեմ թէ Բարսամուսոյ ձեռք տեսաւ զգործութիւն մին է *Barasam <a> սոսոյշէ = վսիրստ - Աշխշայ ուստի եւ հոս առջեւնիս ունինք Գուգարաց իցնալիս մը: Մովսէս Ուտեցին իր Աղտանից պատմութեան մէջ երկրորդ Աղտանի մը ունի: Տիրիմիտի առումէն ետքը Ջուանշեր Աղտանից սպարապետը Պարսից զէմ ապստամբեցաւ եւ զանոնք Պերդապատ եւ Կապիճան գաւառներուն մէջ՝ Կուր գետի հիւսիսային կողմերն՝ զարկաւ: Ետեղ Վրական սահմաններուն վրայ զադարձ բռնաւ: Եւ անդ մեծապատիւ այլեւ Ստրեմբեհն՝ իշխան երբեքսհին, որ երբեք զահեբեցութիւն (πρωτοβρονία) ի Հռոմայեցոց թագաֆորութենէն ունէր, գայր առ նա: Եւ իւրովի պատեր զվերս նորաւ: Եւ զմեծ քաղութեան նորա զպալմութիւն քաղութիւն համարեալ, Ջուանշեր յետոյ օգնութեան կ'առնու վրական բանակը: Մ. Կաղանկ. Բ. ԺԺ. 295. հմմտ. Բորուէ, Hist. de la Géorgie, I, 231, ծն. 7. Յաւելուած, էջ 476: «Երբեք ի Գեղեցեալ-Դիւն, բացառութիւնը կը ցուցնէ բացայայտ թէ Վրաց իշխանը կայսրութե Երեք պատիւ ստացած էր որոնց մէջ անշուշտ առաջին տեղին կը բռնէր Կիւրապաշտութիւնը: Ահիլայանի է որ ժամանակագրութիւնը հոս ալ երկու Ասրեբրեհները ի մի ձուլուած է: Վասնուայտ Ասրեբրեհն հաւանաբար կառավարութեան համար առած ժամանակը (619—639) բնական է որ Մ. Կաղանկ. լայ տեղեկութեան առջեւ ընդունելի չէ. Եթէ է անոր կառավարութեան սկիզբը հաշուենք Հերակղ կայսեր Տիրիմիտի պաշարման աղիւղ թուականէն (627), այն ասան իրեն վերա-

գրուած 20 տարին զմեջ մինչեւ 646/47 կը հասցընէ: Վրական ուրիշ իշխանի մը կը ծանօթանանք Յ. Կաթողիկոսի Պատմագրութեան մէջ. «Յաւուրս սորա (Խորդիւղ Կաթողիկոսի 669—678) զխոտախոյ ոմն զօրագլուի զգուռն Ցանկաց որ ի Հայք՝ վանեալ վասնէ կոտորմանք սաստիկ Դիւրնի իշխան Վրաց՝ փախտեալ զնա արտերաւդ (Յովհ. Կաթ. 53): Այս Ներեւէ կը յիշուի նաեւ Սեկրատի Եկեղեցական պատմութեան հոյ թարգմանութեան նախաբանին մէջ. «Յաւուր քան զուրուստան ամ ի թարգմանելոյ Փիլիպի զգիրագրայր Սիկրատոյ զԵկեղեցական պատմութիւն, թարգմանեալ էր արտուռն Գրիգորի Չորոյժորեցւոյ թարգմանի՝ ընդ փառաւորս յիշելոյ Ներսէսի Վրաց իշխանին փեսային Կամարականաց, զգիրս Պատմութեան Վարուց Արդոյն Սեղեբասարին Կալիկոսին Հռոմայն Սեկրատ. էջմ. Դերմ. էջ ԺԻ: Սեղեբասարին Վարուց թարգմանութիւնը կատարուած է 696էն ժր. տարի յաւալ, ուրեմն 678ին հմմտ. Գր. Խալաթեանց, Մովսէս Նարեկանցու նորագոյն աղբիւրներէ մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնը, Վիեննա 1898, էջ 5 յժ. Խաղաղ զէմ կաւոյ մը մէջ 685ին ինկան Գրիգոր Մամիկոնեան, Հայոց իշխանը, Վրաց եւ Աղտանից իշխանները (Պեղեցի 35, Ստ. Աղադի Բ. Բ. 10): Դար մը ետքը Մուսա Բ. ալ - Մահգի Խալիֆան (3 Օգո. 785—15 Սեպտ. 786) Վրաստանի իշխանը անգթութեամբ սպանեց (Պեղեցի 200, հմմտ. Բորուէ, Hist. de la Géorgie I, 253, ծան. 3): Արեւիկ հաւանական նազոյնն նոյն է Մարտիրոս Արշիլ թագաւորին հետ, որ չիճու՝ ոստիկանին — նաեւ Արիֆ կ'անուանուէր — ժամանակ մարտադրական մահուամբ մեռաւ: Վասն զի այս ոստիկանով ըստ Ջուանշերի էջ 103, ուր երբեմն չիճանում Մահգիի որդի կ'անուանուի, իսկ երբեմն չիճանում որ նաեւ Արիֆ կը կոչուէր, կարելի է միայն խուցայմա Բ. Խաղաբը հասկնալ որ Մուսա Բ. ալ - Մահգիի ժամանակ Հայաստանի ոստիկան էր եւ Ղեւնդէ 195, 200, Խոմով կը կոչուի (աւել ԱՆԿԴ. ԱՄԿ. 1912, Թ. 12, էջ 721):

Վրաստանի Ուխտանիքը Չ դարսն սկիզբէն մինչեւ Թ դարսն սկիզբը:

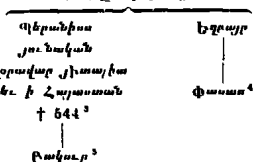
Ուխտանիք Վրաց

Բղնաշիք Գուգարաց

Մարգալանք

1. Գուգարէն, թագաւոր Վրաց 523ին
կ. Պրիգորի կ'երթայ¹

Պրիգորի Վրաստան
(Գրիգոր)²

2. Ջուանշերուոն³

Աղտանի Վրաց 540/41ին⁴

3. Գրիգոր Մամիկոնի 540ին⁵

Արշալայ⁶

Վրաց Բագրատի (Բագրատի)
543/44⁷

Ղշխանը Վրաց

Բղեաշխը Գուգարաց

Մարգարանը

4. Գուգարեն Բ. 572թն? } Որոշող Գ. Բ.
Վախտանգ? } Ժամանակ
Զուանչեր? } 579—589

5. Սարենքոն Լ. }
Վահան } 594—598?
Բարեկ } 594—598?

Վահան, Իշխան հռոմեական Վրաստանի¹⁰

6. Ստեփան Լ. Պատրիկ }
Քարթլայ մինչև 628¹¹ }
Ստեփան հիպատ¹² }
Դեմետր¹³ }

Վախտանգ <...> շուշի, Իշխան պարսկական Վրաստանի 627¹³

7. Սարենքոն Բ. կիսապաղատ 627թն,
646/46, Հերակղե գրառան¹³

8. Կերեն, փեսայ կամեթակոպ
678թն կիսայ խաղաղ գեմ 686¹³

Սարենքոն (Գ) կիսապաղատ եւ
Երեմիա Քարթլի

Կերեն	Գուգար, առա.
Երեմիա	Գուգարեն Երեմիա
772թն ¹⁴	
	Ստեփան
	Երեմիա Քարթլի
	785/86 ¹⁴

(Վահան կիսապաղատ)¹⁵
Գուգար¹⁵, առա.

(Սարեն Բ.) 786¹⁵

Զուանչեր 800ի մասերն 17:

1. Գուգարեն, հասարակ շամբ կառույտ Նեղուկով՝ Երեմիան Լ. կայսեր պաշտպանութեան կը գիտէ. Երեմիան բառական օգնութիւն չգտնելով, իր բարդ աշխատանքը, կոնք, որդւոյը եւ եղբայրը հետ լազնաւան անցաւ. Երեմի վրէ Բիւզանդիան կ'երթան. Պրոկոպ. Պարթ. Լ. Ժ. էջ 56, 22—58, 14. Տմա. Բ. ի. էջ 282, 17:

2. Պրոկոպ. Վրաց, Միհրանական անէն, մարգարան Գուգարենի եւ Առանի, քրիստոնեայ կը դառնայ՝ Գրիգոր անուամբ եւ կառույտ Լ. րդ տարին = 517/18 վար կ'աւանդ. երեք տարի վերջը 520/21 կը վերահաստատուի. Երեմիան գերի կը բռնուի, խորովի երրորդ տարին (533/34) խաղաղութեան ատեն Պարսկաստան կը դառնայ եւ իր նախկին զաւանթի մէջ լազնաւան կ'առնուի. բայց մեղքուա ընդերքով վար կ'աւանդ. կը դիտարկուի խորով Ժ. րդ տարին (540/41, G. Hoffmann aus syrischen Akten persischer Märtyrer 78—86:

3. 538թ խաղաղութեան դաշտն ժամանակ այսպէս կը գրէ Պրոկոպ. «Վրաց կամայ միայն, որ եթէ կ'աւան Բիւզանդիան մասն կամ հայրենիք դառնան. անոնցմէ շատերը մնային. իսկ ուրիշներն հայրենի վայրերն զարան». Պրոկոպ. Պարս. Լ. ի. էջ 113, 21: «Պրոկոպ. Գուգարեն թագաւորին երէց որդին (կամ եղբայրը)՝ (Վահան), երբայր եւ որդւոյը հետ, որոնց երեքսույնը պարսկաւ էր, Պրոկ. Լ. ի. էջ 58, 8—9. Պրոկոպ. Վրաց, Երեմիան որ Մարաց մաս է. Վրական արքային անէն՝ Պարսից անհամար բարոյ պատմաւոր, յառաջունէն Հռոմայեցւոյ պատմաւոր եր.»,

Պրոկ. Վահան գրքական Պատերազմին. Լ. է. էջ 26, 12: Իրեն. հռոմայեցի զորավար 587թն եւ 538թն խաղաղութեան Գուգար գեմ կը կառուէր (Գ. Բ. Լ. է. 26: 12. Բ. ա. էջ 146, 11, Ժ. 221, 10) 543 եւ 544թն Հայաստանի մէջ (Պարս. Բ. ի. էջ 267, 18. ի. էջ 270, 18. 272, 11. Ի. է. էջ 279, 17) եւ 544թն. որոտրութեան ժամանակ գաղաթա արկածի մը զոհ կ'երթայ. Բ. ի. էջ 280, 16: Անտարակայս Պրոկոպ. Վրաց, Լ. է. էջ 280, 16:

4. Հռոմէական զոր. վար յիտաւիա 542թն Գ. Բ. Լ. է. էջ 302, 18. է. էջ 305, 18, 16:

5. Հռոմէական զորաւոր. յիտաւիա 547 եւ 552, Պրոկ. Գ. Բ. Լ. է. էջ 391, 14. Գ. ի. էջ 391, 14. Գ. ի. էջ 597, 6, 12. Գ. էջ 633, 17. 634, 8, 6, 9, 11. Տմա. Lebeau-Saint-Martin 9, 162, 243:

6. Բա Պրոկ. Լ. (Պարս. Բ. ի. էջ 282, 18—283, 2) Պարսիկները Գուգարեն թագաւորին փախուստէն ետքը՝ Թագաւոր ընտրելու իրաւունքէն զրկելին զՎրաց յինչը. «Անոր համար ալ այս բարբարոսաց աշխատանքները իրենց Գուգարեն թագաւորին հետ Հռոմէայեցւոյ պատմաւոր եւ. իսկ Պարսիկները զանոնք թագաւոր ընտրելու իրաւունքէն զրկեցին: Վրաց Պարսից սիրով չէին հպարտակիր եւ երկարկոյնին կատարածով եւ անպատասխանութեամբ կը նայէին իրարու: Պարսիկը անտեղեկ չէին թէ իրենց Վրաց անտանքին էին եւ թէ կարճ ժամանակէն այս բանս երեւան պիտի ելլէր, թէ կարենային անոնք առիթ մը հետք բերել»: Այս կը համաձայնի Եւստակիոս Միքեղեանի վկայարարութեամբ:

Թեանց. որոնք պարսիկ մարզպանին քով Լոմոսիւն մէջ էր անկանաւ. եւ զարձեալ առօր կարելի է համահայնացնել Չարարիտ հետեւորդ (Արշին-Արշինէր, էջ 263, 3-5) որ կը գրէ թէ Գուրգան՝ Պարսկ թագաւորին հպատակ քրիստոնէայ Կանոսէր մը ունէր: Ասոր հակառակ Մաղաղաս էջ 429, 15. Եւստակիանոսի կուսակաւարէն սկիզբը իբրեւ ժամանակակից՝ Վրաց Բագրատէ կը յիշէ Զմահարառը. իսկ Թեոփանէ էջ 2 6, 6-14 աժ Վշ. 6027ին = 635, ուրեւի խաղողի դաշնիցն անմիջապէս ետքը այդպէս կ'առնուի. «Այդն ատրին Վրաց Զմանաբարտ թագաւորը Եւստակիանոս բարեպաշտ ինքնակալին եկաւ. Ի կոստաղիքուս յայնի՜ աժանցն եւ բովանդակ արքունեաց հետ եւ ինչորեք որ Հռովմայեցոց զինակցութեան եւ բարեկամութեան մէջն ընդունուի: Ինքնակալը աղաչակից կատարեց եւ զինքը ու իշխանագանձերը բաժնի պատրիկներով պատուեց. . . . եւ այսպէս ինքնակալը զինքն զարձեալ իրենց թագաւորութեան երկրէր զգէցն: Եւ ի՞նչ Մաղաղասի տեղեկութիւնն չլուար, ինքեմէ կ'էր Զմանաբարտը Գուրգան թագաւորին մէկ էջըսըը համարիլ եւ ընդունիլ թէ խաղողութեան գործարարութիւնն ետքը Վրաստան զարձեւ եւ Պարսիկներէն ազգապետ (Լոմոսիւն) գրուած ըլլայ:

7. Տես վերը էջ 210:

8. Թեոփ. Բիւշ. Phot. bibl. cod. 64: Ըստ Սեբ. է 26 Նոյցը (եւ Վրաց) աղապարտութիւնը խառնով 41րդ տարին կ'ընդնի (2 Յուլ. 571 - 30 Յուլ. 572): Աւելի ուղիղ թուական կու տայ Սա. Ասողի Բ. ք. էջ 84. Մարգան Մամիկոնեան բռնելը: Սուրեն մարզպանը կը պատմէ խաղողի 41րդ տարին = Եւստակիանոսի (Եւստակի Բ.) ինքնեկող տարին, Արեգ ամսոյ 22ին, Փետրուարի երեքշաբթի մը, ուստի եւ 572ին: Հմմտ. Գր. Այսրի, Recherches sur la chronol. armén., էջ 206. Եւստակիանոս Բ. ինքնեկող տարին կը գտնուի Թեոփիլ. Sim. 3, 9. 4. 9. Սակայն աղապարտութեան շարժումը կանուխէն արդէն սկսած ըլլալու է. Հմմտ. Եովհանն. արքայի Բիւլղարեան վանաց՝ Ժամանակագրութիւն ազ. Մամսէն. Chron. minora II, 211, Mon. Germ. Auct. antiquiss., Շար. XI յամե 1 եւ 6 Եւստակիանոսի Բ. Ի. Եւստ. Պատմ. եկզ. Ե. Գ. Գրիգոր Տուրոսացի Գ. 39, Սեն-Մարտէն 1 Էբրայի քով 10, 79 յշ.:

9. Տես վերը էջ 212/13:

10. Տես վերը էջ 214/15:

11. Տես վերը էջ 216: Ամանադրութեան երեք անգամը կը նշնանցենք՝ Ստեփանոս Ա. անոր Գեմար եղբոր եւ Աւրեմբոսէ Բ. Ի. անոր յաճորդին հետ:

12. Տես վերը էջ 216/217:

13. Տես վերը էջ 218: Ստեփանոս Բ. միավոր ժամանակը դեռ կարելի չէ ճիշտ որոշել. կ'երեւայ թէ ժամանակակից էր Եւստակիանոս Բ. Ի. եւ Մուհամմադ Բ. Մուսանի:

14. Տես վերը:

15. Տես վերը: Ըստ այսմ՝ կըստինքի մահաւոր կիւրաքաղաքը՝ Աւրեմբոսէ (Գ.) կիւրաքաղաքին ժամանակակից կ'ըլլայ:

16. Տես վերը էջ 218 եւ վերը:

17. Տես վերը:

(Էւրոսիւնիւն):

ԴԿՏ. Յ. ՄԱՐԿՈՒՄԻՍ

Թարգմանեց Հ. Մ. ՀԱՊՈՂՅԱՆ

ՄԱՅՆԱՅԻՆ ՄԱՐԿՈՒՄԻՍ

ՈՍԿԵՐՄԱՆԻ ԵՐԱՐԵՆԻՍԻՍ ԹՂՈՒՅՆ ՄԵԿ-
ՆԻՌԵՆԻՍ ԵՐԱՐԵՆԻՍԻՍ ԵՐԱՐԵՆԻՍԻՍ
ՎԵՐԵՐ ԹԻՐ 48 Զ. ՀԱՐԱՐԱՐԱՐ

ԵՐԱՐԵՆԻՍԻՍ — Երաւոր հասուածը, որուն մէկ պատճէնն աշխուական քաղցրութեամբ հաճած է արամադրել մեզի Գերպա, Բ. Ե. կիւրէսէրեան, հանուած է Անկիւրիոյ կարմիր-վանդի մէկ շեռագրէն, որ Մարգանի պատրաստած տակուին անտիպ ցուցակին համեմատ կը կրէ 48 թիւը: Պատճառաց Գրքին պահած մի եւ նոյն հասուածը, զոր հրատարակեցիք (Հանդ. Վմ. 1913, էջ 40—44), տեղափոխուած էր եւ կրած յաւելումներ. տեղափոխութիւնն ուղղած էինք (անդ, էջ 43), իսկ յաւելումները գլխաւորաբար Ս. Գրքէն քաղուած ըլլալով՝ բնականաբար Ոսկեբերանի լեզուն չէր տուած իւր ընտրութիւնը. այսու հանդերձ մտած սարգած էին բառեր ու ձեւեր (տարագրել, հանգոյն աստուածային կամացն, հետեւէր այնմ, եւ այլն, պատասխանել, նախապէս, առնելով, յաղագայ, յիշելով, յիշեցունելով), զորոնք իբրեւ ներմուծում փութացած էինք առնուլ քառակուսի չափերսի մէջ, Ուրախ ենք որ Անկիւրիոյ շեռագիրը այսպիսի շուտ կու գայ լրացնելու այս անկատարութիւնները, արամադրելով մեզի յոյն բնագրին հաւատարմ թարգմանութիւնը եւ թարգմանչին անեղծ ու անբարտ լեզուն: Հրապարակուալ յայտնելով մեր շնորհակալութիւնը զգածմունքը կիւրէսէրեան Սրբազանի, թոյլ կու տանք մեզի ծանօթացնել այս ընտիր հասուածը նախնեաց գրականութեամբ շահագրգռողներուն:

Յովհաննու Ոսկեբերանի

[Պատմութիւն Երաւորացի թղթի]:

Հռոմայեցոցն գրէ Երանելին Պաւլոս. Երաւոր ժամանակս իցեմ՝ հնթանոսաց առաքելու, զպաշտաւն իմ՝ փառաւոր առնեմ, թերեւն նախանձեցողից զմարմն իմ եւ այլաբ թէ Որ դաւաճողից Գերբարտ յառաքելութիւն թիպատուեան, զուրացող եւ զին ի հնթանոս: Ձեռն թէ հնթանոսաց առաքել էր — քանզի եւ ի Գործս առաքելոցն առն ջնա Առտուած — երթի զի ի հնթանոս հեռաւորս առաքեմ զքեզ — զինչ զորն էր գրել նմա առ Հերբայեցիս. եւ ոչ այլապէս միայն. քանզի

1. (Թ. Կ. 48, էջ 767—775) — 3. Հ. Կ. Ե. 13: — 7. Գ. Կ. Բ. 8: — 9. 2 Է. աւրեցի Ըստ Ե. Կ. — 10. Գ. Կ. Բ. Բ. 21: — 11—12. զինչ —